

Қ.Д. АСАНОВ

КӨНЕ ТҮРКІ ДӘУІРІНДЕГІ СӨЗ ӨНЕРІ

Автор в статье делает обзор в степной поэзии которая имеет 2000 летнюю историю.

Yazar iki bin yıllık geçmişiyle övündüğümüz halk türküsü üzerinde durur.

Қазақ ауыз әдебиеті тарихын зерделер болсақ, сөз өнерінің тізгінін ұстаған би шешендер, ақын-жыраулар өзі өмір сүрген қоғамның саяси-әлеуметтік жағдайынан немесе халық мүддесінен тысқары болмаған. Қайта олар сол қоғамның барлық қайшылықтары мен мақсат-мұраттарын өздерінің рухани шығармашылығына арқау еткен.

Атадан балаға мирас болып, ғасырдан ғасырға ауысып фольклор үлгісінде қазіргі заманға жеткен халық шығармашылығының асыл жәдігерлері әр кезеңнің, әр қоғамның болмыс-бітімінен сыр шертіп, бүгінгі ұрпақты белгілі дәрежеде ақпаратпен қамтамасыз етті. Мәселен, «осыдан шамамен отыз ғасырдай бұрын Еділдің шығысындағы ұлы Тұран жерінде, мал баққан сынтама жұртында, киіз туырлықты көшпелі Порушоспаның отбасында дүниеге келген, адамзат тарихындағы тұңғыш пайғамбар, ақын Заратуштра былай дейді:

Біз тұлпарлары қанатты,
Мәңгілік жарыққа,
Күнге сиынамыз.
Күн жарық шашқанда,
Күн жылу шашқанда,
Жүз мындағандар
Құдыретті сезінеді,
Содан соң Мазданың
Сыйлаған жерінде
Жарық-нұр салтанаты үшін
Бақытын табады әркім
Бақыт сыйлайды әркім» [1. 14].

Көне түркі тегін, тарихын, дәстүр-салтын зерттеуші ғалымдар осыдан отыз ғасырдай бұрын өмір сүрген Заратуштра ақынның осы мұралары арқылы, қажетті ақпарат, мәлімет алары сөзсіз. Сондай-ақ Зартуштра заманындағы бағзылық бабалардың діни-наным сенімдері тұрғысынан да біраз сырды аңғаруға болады.

Екі мың жылдық дала жырын зерделей отырып, халқымыздың тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімін, қоғамдық болмыс-бітімі мен ой-өрісінің өресін тануға жетерлік мол ақпарат қоры бар екендігіне көз жеткіземіз.

«Сөз (тіл) қарым-қатынас құралы» ғана емес, ол сондай-ақ, насихат жыршысы да. Жоғарыда келтірілген Заратуштра ақынның жырынан біз тек

ақпарат қана емес, сол заманның идеологиялық, яғни, насихатшылдық бояуын да байқаймыз.

Біздің заманымызға дейінгі 760 жылдар шамасында өмір сүрген Қарлұқ Кегменер Үлгеұлынан қалған мұраға зер салып көрелік:

«Шығыстан келген қорқаулар тонауда туған жұртымды,
Құтқарар шара таба алмай, жүрегім менің бұлқынды.
Сүліктей сорып қандарын, өшірді талай түтінді,
Ұмытқалы қашан, бауырым, тамаша менен күлкіні.
Үстінде лыпа, қамбада түйір дәні жоқ,
Сонда да қиын боп тұр-ау толтыру апан-құлқынды.
Ерте ме, кеш пе, сенемін, бізге де бір таң атар,
Көрер ме ем сонда тіріліп, «менменсінген піркінді» [1. 18].

Есте жоқ ескі дәуірден бүгінге жеткен осынау жыр-жәдігер қадым заманның қатыгез тарихынан сыр шертіп, бабалардың зор мұңынан хабардар етіп тұрған жоқ па?

VII-VIII ғасырларда тасқа таңбаланған бабалар аманаты сол дәуірдің тарихи тұрпатын ғана баяндап қоймайды, сондай-ақ бағзылық бабаларымыздың адами болмыс-бітімі, ақыл-ой кеменгерлігінен де мол мағлұмат береді. Орхон ескерткіштері деп аталатын «Күлтегін», «Тоныкөк» жазбалары бүгінгі ұрпаққа жетіп отырған рухани құндылықтарымыздың асыл жәдігерлері емес пе?!

«Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді», - демекші сөз өнерінің өшпейтін құдыретіне тағы да куә болып, рясыз бас иесің.

«Дала поэзиясы – қазақи дүниетануды түсінудің, халықтың өзін-өзі тануының қайнар бұлағы. Мұнда дүниенің қазақи ұлттық түсініктегі бейнесі, философиялық және поэтикалық астары қабыса, асқан көркемділікпен кестеленген. Халқымыздың кемел ойы, пәк гуманизмі, асыл мұраты, терең сезімі, ұлт болып ұйысу тарихы, өкініштері мен сүйініштері – бәрі – оның поэзиясында сайрап жатыр. Қазақ поэзиясы – қазақ халқының рухани эволюцияның шежіресі іспетті» [1. 7].

XII ғасыр өкілі әйгілі Қожа Ахмет Иасауи заманына зер салып көрелік:

«...Ей, мұсылман, тағат қылсаң, танбаған,
Ғазиз жаның – аманаты Алланың.
Харамдықпен, ұқ, жиған мал – жалғанын,
Қарыш атты жылан қылар малыңды.

Дәуірішпін деп жұрт алдында дәрпілдеп,
Жүз құбылып зар жүгірер әркімге.
Құдай үшін құлдық ұрмай нарқың не,
Шын дәуіріштің тау мен шөп қой мекені...» [1. 49-50].

Қожа Ахмет Иасауи заманы ежелгі қазақ даласында өзін Исламның кең қанат жаюымен қарастырылатыны да сол уақыттардан жеткен рухани

жәдігерлердің ақпараттық, насихатшылдық сипатынан да түсінгеніміз ойымызды қуаттай түседі.

Кеңестік идеология, коммунистік көзқарас аз ұлттарды бұратана халық деп есептеп, олардың жазу-сызу өнері, ғылым-білім болмаған, жабайы көшпенділер деп қарауы тәуелсіздік таңы атқанға дейін жалғасты. Шовенистік пиғылдағы, кеудемсоқ еуропа зиялыларының кейбір «ғалымдарының» шығыс жұртына, оның ішінде орта Азия халықтарына менсінбеушілікпен қарау әдеті әлі де салқынын сездіруде. Заман түбегейлі өзгеріп, ақ дегенің адал, қызыл дегенің қаныпезер болып жатқан тұста, ұлт тарихын әділдік таразысына қайта тартып таразылайтын ақиқи заман туды. Ел Тәуелсіздігі түп-тамырымызда терең үңіліп, оны ақиқат тұрғысынан тануға мүмкіндік беріп отыр. Тегіміздің текті болғанын енді танып, біліп жатырмыз. Білім мен ғылымның адамзат үшін қандай қажет екендігін бабаларымыз ертеден-ақ айтып, насихаттағанын көнеден жеткен рухани жәдігерлеріміз арқылы біліп, байыптай бастадық.

Ахмет Жүйнеки - XII ғасырдың аяғы мен XIII ғасырдың басында өмір сүрген ақын. Өз заманының білімпаз оқымыстысы болғандықтан, ақынды «Әдиб Ахмет» (әдиб – оқымысты, жазушы) деп атаған. Толық аты-жөні - Әдиб Ахмет ибн Махмут Жүйнеки. Жасынан зағиптық мехнатын тартқан. Туып өскен елі – Түркістан қаласының маңындағы Жүйнек деген жер.

Ақынның «Ақиқат сыйы» атты кітабы – тәлім-тәрбие адамгершілік, білім, имандылық туралы ақыл-кеңестер беретін дидактикалық үлгідегі шығарма. Небәрі 466 жол өлеңнен тұрады. Жиырма шақты тақырыпқа бөлінген. Аруз өлең өлшемімен, түркі тілінде жазылған» [1. 51].

«Бақыт жолы білім арқылы білінеді», «Білімсіз надан – құны жоқ бақыр», «Білімді мен білімсіз қашан тең болып еді», «Білімсіз тірісенде көрде жатқан өлік сияқты» [1. 52].

Міне бұратана, білімсіз, ғылымға ықыласы жоқ деген халықтың өкілі XII ғасырда осылай ой толғап, халықты білім мен ғылымға шақырады, насихаттайды.

Екі мың жылдық тарихы бар дала поэзиясының бетін парақтаған сайын, мұндай ақпарат, мағлұматтарға барынша қаныға түсесіз. Бағзы дәуір адамдарының ой-санасы, адами болмыс-бітімі, әлеуметтік жағдайы, көзқарас-пайымдарының барлығы сөз өнері арқылы бедерленіп, рухани жәдігер ретінде бүгінгі күнге жетіп отыр.

XXI ғасырдағы озық ойлы адамзат өркениеті, ғылыми-технологиялық процестің барынша жетілген тұсында осыдан жүз мыңдаған ғасырлар бұрын жер қойнауында қалған затты немесе сүйекті зерттеп, ғылыми байлам жасап, жаңалық ашып жатады. Тіпті сол кездегі жер беті климатын, жан-жануар, тіршілік әлемі туралы нақты зерттеулері жүргізіліп, ғылыми тұжырым жасалынады.

Белгілі әдебиеттанушы ғалым Ә.Қоңыратбаев: «...Қазақ фольклорында мал бағу, бала асырау, қыз ұзату, жаназалау, бақсылық

нанымдары, діни әдет-ғұрыпқа байланысты туған салт өлеңдер көп. Орыстар «бытовые песни» десе, біз оларды «тұрмыс-салт өлеңдері» дейміз. Бұлардың көпшілігі анонимдік түрде туып, халық аузында сақталған. Кейбіреулерінде тотемизм, мифологиялық ойлау, бақсылық ұғымдар мен діни әдет-ғұрыптардың да ізі бар» [2. 32], - дей келе қазақтың бақташылық жырларының мәні мен мазмұндық ерекшелігіне жан-жақты тоқталады: Төрт түлік мал жайындағы жырлардың өзі тілек – бата түрінде айтылады.

Шаруаның бір түлік пірі – Шопан,
Келтірмей қу, пір ата, қойға топан.
Қойды аңдыған бәленің бәрін құртып,
Бақырт тиіп, үні өшсін қасқыр апан.

Мал бағу қамынан туған бұл жырлардың енді бір жыр формасында айтылған.

Мен бір тілек тілейін,
Ай мүйізді, шокпақтай,
Шүйделері тоқпақтай,
Тегене құйрық қошқарлы,
Малды берсең қойды бер!
Ұлды берсең бойлы бер,
Ақылы ортақ ойлы бер.
... Ашпақ қана сүті бар,
Шағаладай құрты бар,
Шопан ата баласы,
Қойлар бассын үйінді,
Қойлар басса үйінді,
Қоймай бассын үйінді.

Халық жылқының етін, түйенің күшін, сиырдың сүтін дәріптеген... Әрбір түліктің бабы болған. Сиыр қалың нуға, қоры үзілген буға бітем десе, қой қара тасқа, жабағы жеген насқа бітем, жылқы бетегелі белге, найза ұстаған ерге, түйе ащы көп сорға, ел ішінде зорға бітемін деген. Бұл қандай малға қандай қоныс жайлы дегенді білдірмек» [2. 32-33].

Біз ауыз әдебиеті үлгілеріндегі тұрмыс-салт өлеңдеріне жататын төрт түлік малға қатысты бақташылық жырлардан бірді-екілі ғана мысал келтіріп отырмыз. Әңгіме төркінін осы мысал төңірегінен өрбітер болсақ тұрмыс-салт жырларының өзі байырғы ата-баба тұрмысынан, халықтың мал шаруашылығы жөніндегі таным-түйсігінен мол ақпарат беретіндігіне көз жеткіземіз. Алдымен «Келтірмей қу, пір ата, қойға топан», - деген сөйлемге назар аударалық. Бұл жердегі пір сөзі діни-наным сенімді білдіреді. Пірге сыйыну ислам дінінде сопылық (суфизм) ағымына жатады. «Менің пірім Сүйінбай сөз сөйлемен сыйынбай», - дейді Жамбыл ақын. Яғни, пірге сиынып, тілек тілеу сол уақыттың діни көзқарасын айғақтайтын ақпар. Екіншіден, төрт түліктің қандай адамдарға лайық екендігін білдіретін ойлары халықтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты айтылған. Әр түліктің

Асанов Қ.Д. Көне түркі дәуіріндегі сөз өнері.

адамға әкелетін пайдасы береке-ырысы турасында меңзейді. Мұның астарында үлкен мән, малмен көзін ашқан халық үшін аса құнды ғибраттың жатқандығы шүбәсіз.

Ал ғасырлар керуенін көктей өтіп, бүгінгі күнге жетіп отырған рухани жәдігерлерге экспонат ретінде немесе өткеннің бедері ретінде, немқұрайды қарау саяздықтың белгісі болар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Екі мың жылдық дала жыры. Алматы. Қазақ энциклопедиясы. 2000.
2. Қоңыратбаев Ө. Қазақ эпосы және түркология. Алматы. «Ғылым» баспасы. 1987.
3. Айтыс. I том. Алматы. Жазушы. 1988.
4. Айтыс. III том. Алматы. Жазушы. 1966.
5. Жармұхадемов М. Айтыстың даму жолдары. Ғылым баспасы. 1976.

REZUME

Asanov K. D. (Karagandy)

THE ART OF WORD IN ANCIENT TURKIC CIVILIZATION

The author analyses the steppes poetry with two thousand years history.